

УДК 159.96: 373.31

О. О. Щербакова

ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ АКАДЕМІЧНО ЗДІБНИХ ДІТЕЙ В УМОВАХ МЕРИТОКРАТИЧНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена дослідженню психолого-педагогічних умов психологічної адаптації академічно здібних дітей в умовах меритократичної освіти. Визначено позитивний зв'язок між високим рівнем мотивації, самооцінки, благополуччям взаємин у групі й психологічною адаптацією учнів у класах «Інтелект України», а також високу ефективність програми психологічного супроводу академічно здібних учнів початкової школи в умовах меритократичної освіти.

Ключові слова: психологічна адаптація, молодший школяр, меритократична освіта, академічно обдаровані діти, психологічний супровід.

Статья посвящена исследованию психолого-педагогических условий психологической адаптации академически способных детей в условиях меритократического образования. Выявлена положительная связь между высоким уровнем мотивации, самооценки, благополучием взаимоотношений в группе и психологической адаптацией учеников в классах «Интеллект Украины», а также высокая эффективность программы психологического сопровождения академически способных учеников начальной школы в условиях меритократического образования.

Ключевые слова: психологическая адаптация, младший школьник, меритократическое образование, академически одаренные дети, психологическое сопровождение.

This article deals with psychological and pedagogical conditions of psychological adaptation of academically capable children under conditions of meritocratic education. The positive connection between the high level of motivation, self-appraisal, wellbeing, relations in the group and psychological adaptation of students in «Intellect of Ukraine» classes and high efficiency of the psychological support program of academically capable students under conditions of meritocratic education are denoted.

Key words: psychological adaptation, primary school pupils, meritocratic education, academically gifted children, psychological support.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства нагальною постає потреба у громадянах, здатних адекватно сприймати зміни і продуктивно впроваджувати інновації: у людях, які мають нестандартне мислення, привносять новий зміст у соціальне, культурне, виробниче життя, вміють ставити й розв'язувати перспективні завдання щодо проектування майбутнього, – тобто в неординарних творчих особистостях.

Відтак подальшого розв'язання потребує проблема забезпечення особистісної, соціальної само-реалізації та самовизначення обдарованих дітей у нових соціально-економічних умовах [3, с. 125]. Необхідність створення умов для гармонійного розвитку, збереження і відновлення психологічного здоров'я дітей у процесі навчання, виховання та адаптації у соціальному середовищі відзначається у низці державних документів України.

Наявність у школі значної кількості дітей з високим рівнем загальних і спеціальних здібностей вимагає комплексної роботи з їх розвитку та підтримки. Спеціально організована школою робота з академічно здібними та обдарованими учнями є реалізацією права особистості на індивідуальність, унікальність, внутрішню свободу, особистісну самореалізацію [3, с. 126]. Виявлення й підтримка найбільш академічно здібних і обдарованих дітей пов'язані з поступовим становленням на практиці особистісно-орієнтованих позицій учасників освітнього процесу.

Проектування нового змісту навчання в межах науково-педагогічного проекту «Інтелект України», де здійснюється комплексний педагогічний експеримент всеукраїнського рівня «Створення системи супроводження навчання, виховання та розвитку академічно обдарованих дітей дошкільного та молодшого шкільного віку», є актуальним і спрямоване на осмислення та розвиток реальної практики диференційованого підходу до розвитку обдарованості учня, розробку і введення до навчального процесу індивідуальних програм і планів, розвиток практики психолого-педагогічного супроводу, вирішення проблем особистісного розвитку академічно здібної дитини засобами навчання, ефективної взаємодії педагога та психолога з учнем і його батьками [1, с. 3].

Аналіз досліджень і публікацій доводить, що проблемі психологічної адаптації академічно здібних дітей в умовах меритократичної освіти до шкільного життя присвячено невелику кількість наукових праць в Україні та за кордоном, у яких розглянуто різні аспекти: вивчення психологічної готовності дитини до школи (А. Анастезі, Л. І. Божович, Л. А. Венгер, А. Л. Венгер, Л. С. Виготський,

А. В. Запорожець, І. Шванцар); вивчення причин та особливостей прояву психологічної дезадаптації (І. Дубровіна, В. Каган, Р. Овчарова, Н. Самоукіна, А. Фурман) [5, с. 14]; вивчення взаємозв'язку психологічної готовності дитини до школи та особливостей її адаптації до навчання (Л. Божович, Л. Венгер, Н. Гуткіна, В. Давидов, О. Проскура); вивчення емоційного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку (О. Кононко, О. Кульчицька, В. Мухіна, П. Якобсон) [2, с. 114]; вивчення академічно обдарованих дітей (А. Вайнбрєннер, Ю. Гільбух, М. С. Лейтес, В. М. Теплов, К. А. Тиміряєв) [1, с. 126]. Зазначимо, що поза увагою вчених залишається такий чинник, як вплив психолого-педагогічних чинників на психологічну адаптацію академічно здібних дітей в умовах меритократичної освіти.

Мета дослідження – виявлення психолого-педагогічних умов психологічної адаптації академічно здібних дітей в умовах меритократичної освіти.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Початок навчання в школі – один із найбільш складних і відповідальних моментів у житті дитини. Це не тільки нові умови життєдіяльності – це нові контакти, нові відносини, нові обов'язки. Змінюється все життя дитини: все підпорядковується навчанню, школі, шкільним справам і турботам. Це дуже напружений період, бо з перших днів школа вимагає від учня максимальної мобілізації інтелектуальних і фізичних можливостей [2, с. 142].

Визначено такі умови психологічної адаптації дитини до школи: по-перше, змінюється соціальна позиція дитини: вона з дошкільника перетворюється на учня; по-друге, у дитини відбувається зміна провідної діяльності: вона починає опановувати навчальну діяльність; по-третє, важливим чинником психологічної адаптації дитини до школи виступає її соціальне оточення: вчитель, клас, сім'я; по-четверте, однією з гострих проблем навчання в початковій школі є формування оптимального рівня активності дитини, який сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу, підтримці активної уваги, зосередженості; по-п'яте, успішна адаптація дитини до школи, її повноцінне включення в учбово-виховний процес пов'язана з необхідністю зміцнення психіки дитини, з розвитком її мислення і емоційно-вольової сфери, з нейтралізацією страхів і негативних переживань. Необхідно розвивати «комплекс довільності» – уміння контролювати себе самостійно, бути уважним, бути здібним до довірливих вольових та інтелектуальних зусиль.

Адаптація дитини до школи – це досить тривалий процес, пов'язаний із значною напругою всіх систем організму, у якому виділяють два періоди: «первинна адаптація» – період, що триває орієнтовно перше півріччя навчання в школі; «остаточна адаптація» – орієнтовно до кінця першого року навчання [4; 5].

Зазначимо, що процес адаптації складається з багатьох, тісно взаємозв'язаних, аспектів: соціального, педагогічного, фізіологічного, психологічного тощо. Особливе місце відводиться фізіологічній і психологічній адаптації дитини. Тому успішність процесу адаптації багато в чому визначається станом здоров'я дитини. Як правило, індикатором дезадаптації до школи є зміни в поведінці дитини. Це може бути надмірне збудження і навіть агресивність, а може бути, навпаки, заторможеність, депресія. Може виникнути (особливо при несприятливих ситуаціях) і відчуття страху, небажання йти в школу.

Як свідчить досвід, всі зміни в поведінці дитини відображають особливості психологічної адаптації до школи. Спостереження за школярами перших класів дозволили виділити три групи дітей за показником соціально-психологічної адаптації [2; 4; 5]:

I група – що «легко адаптуються» – діти цієї групи адаптуються до школи протягом перших двох місяців навчання. Такі діти відносно швидко вливаються в колектив, пристосовуються до шкільних умов, знаходять нових друзів у класі; вони спокійні, доброзичливі, старанно і без напруги виконують усі вимоги вчителя. Зазвичай, до кінця жовтня труднощі цих дітей нівелюються, відносини нормалізуються, дитина повністю звикається і з новим статусом, і з новими вимогами, і з новим режимом – вона стає учнем.

II група – що «довго адаптуються» – дітям цієї групи притаманний довгочасний період адаптації, період невідповідності їхньої поведінки до вимог школи затягується до кінця першого півріччя: діти не можуть сприйняти ситуацію навчання, спілкування з вчителем та іншими дітьми – вони можуть гратись на уроках або з'ясувати стосунки з товаришем, вони не адекватно реагують на зауваження вчителя.

III група – що «важко адаптуються» – діти, у яких соціально-психологічна адаптація пов'язана із значними труднощами; крім того, вони не засвоюють навчальну програму, у них простежуються негативні форми поведінки, різкий прояв негативних емоцій.

Розглянемо чинники, які впливають на успішність адаптації дитини до школи [5, с. 15–16]: 1) організм дитини повинен бути функціонально готовий, щоб адекватно реагувати на дії зовнішнього середовища, тому що найбільш легко адаптуються здорові діти; 2) рівень тренуваності адаптаційних механізмів: безумовно, першокласники, що відвідували раніше дитячий сад, значно легше адаптуються до школи, ніж «домашні»; 3) особливості життя дитини в сім'ї: велике значення мають такі моменти, як психологічна атмосфера в сім'ї, взаємостосунки між батьками, стиль виховання, статус дитини в сім'ї; 4) психологічна готовність до шкільного навчання: психологічна готовність передбачає інтелектуаль-

ну готовність, емоційно-вольову готовність і особову готовність; 5) раціональна організація навчальних занять і режиму дня: це відповідність режиму навчальних занять, методів викладання, змісту і насиченості навчальних програм, умов зовнішнього середовища віковим можливостям першокласників;

Зазначимо, що в період «первинної адаптації» проводиться основна робота педагогічного колективу, психолога, батьків, школярів, яка спрямована на швидке звикання дітей до школи, пристосування до неї як середовища свого розвитку і життєдіяльності.

Таким чином, аналіз наукових досліджень показав, що успішність адаптації визначається адаптивним психофізіологічним рівнем, індивідуальними особливостями, темпераментом, характером, спеціальними здібностями, життєвим досвідом, інтелектуальними, емоційно-вольовими і мотиваційними властивостями [5, с. 16–17].

Дослідження проводилося на базі Харківської гімназії № 169 м. Харкова протягом 2013–2014 рр. У дослідженні взяли участь 90 академічно здібних учнів перших класів, які навчаються за різними педагогічними програмами: 60 учнів за програмою «Інтелект України» та 30 учнів – за гімназійною програмою.

Для визначення ефективності запровадження програми «Інтелект України» для дітей молодшого шкільного віку була проведена контрольна діагностика психічного стану першокласників.

З метою визначення соціометричного статусу дитини в системі міжособистісних відносин, рівня благополуччя взаємин у групі, коефіцієнта взаємності або згуртованості дітей ми обрали соціометричний тест.

Соціометрію серед учнів початкових класів ми провели за допомогою тесту «Два будиночки» [7]. Зазначимо, що рівень благополуччя взаємин у дітей, що навчаються за програмою «Інтелект України», був визначений як високий (66,7% дітей у «сприятливій зоні»), тобто більшість дітей групи знаходяться в сприятливих статусних категоріях, а у дітей, що навчаються за гімназійною програмою, рівень благополуччя взаємин знаходиться на середньому рівні (58,6% дітей у «сприятливій зоні»), що можливо при однаковому взаємовідношенні між сприятливими та несприятливими категоріями.

Важливим діагностичним коефіцієнтом, який характеризує відносини, що існують в групі, є показник задоволеності дітей своїми взаєминами з однолітками або згуртованості (див. рис. 1).

Показник задоволеності дітей своїми відносинами з однолітками

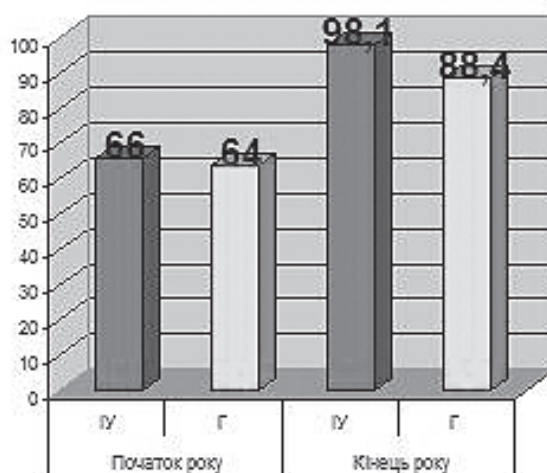

Рис. 1. Показники згуртованості молодших школярів

Визначено, що в групі «Інтелект України» (ІУ) вже на початку року показник задоволеності дітей своїми відносинами з однолітками знаходився на 4 – надвисокому рівні, в той час як у дітей гімназійного класу цей показник знаходився на 3 рівні. Зазначимо, що в групі «Інтелект України» на кінець року показник задоволеності дітей своїми стосунками з однолітками значно підвищився у порівнянні з учнями гімназійного класу. Ми вважаємо, що це є свідченням ефективного позитивного впливу програми «Інтелект України» та сприяє соціалізації учнів, а також формує у них комунікативні навички.

Необхідно зазначити, що співвідношення кількості ізольованих дітей до загального числа членів групи дозволяє встановити коефіцієнт ізольованості, який розглядається як діагностичний показник успішності роботи педагога з виховання дружніх взаємин дітей.

Аналізуючи отримані дані ми з'ясували, що групу учнів, які навчаються за програмою «Інтелект України», можна вважати благополучною, тому що коефіцієнт ізольованості становить 5,6% учнів (у межах норми до 6%), а колектив дітей в гімназійному класі – менш благополучним, оскільки коефіцієнт ізольованості 11,5% учнів.

Зазначимо, що ускладнення в процесі психологічної адаптації учнів викликають засудження з боку навколишніх. Постійні зауваження, загрози і покарання, негативні відгуки про поведінку та результати діяльності молодших школярів викликають у них думки про свою неповноцінність, непотрібність і з'являються у вигляді негативних емоційних переживань. Самооцінка є одним із компонентів само-свідомості та включає, поряд зі знаннями про себе, оцінку людиною своїх фізичних характеристик, здатностей, моральних якостей і вчинків. Характер самооцінки учнів визначає формування тих або інших якостей особистості.

Для вивчення рівня самооцінки дитини та рівня невідповідності між «Я-реальним» та «Я-ідеальним» ми використовували методіку дослідження самооцінки «Драбинка» (С. Якобсон, В. Щур) [6, с. 343].

Обробка даних, отриманих при проведенні дослідження, за цією методикою показала результати, що подані на рис. 2.

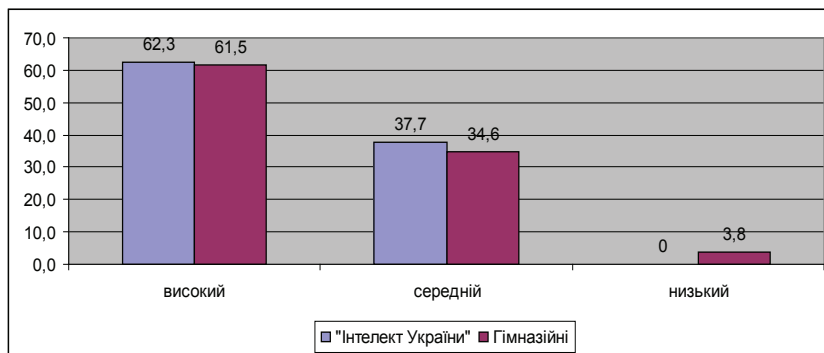

Рис. 2. Показники рівня самооцінки першокласників на кінець року

За результатами дослідження, яке проводилося на початку року, ми виявили, що високий рівень самооцінки мають 60,4% учнів; середній рівень – 37,7% учнів; низький – 1,8% учнів, які навчаються у класах за програмою «Інтелект України». Також ми виявили, що високий рівень самооцінки мають 57,7% учнів; середній рівень – 42,3% учнів; низький рівень – 0% учнів, які навчаються у гімназійному класі. Визначено, що учні з адекватною самооцінкою мають більш високий рівень успішності, велике поле інтересів, їхня активність спрямована на різні види діяльності, а також на міжособистісні контакти, вони спрямовані на пізнання інших і себе в процесі спілкування.

Як видно з рис. 2, показники високого рівня самооцінки першокласників, які навчаються за програмою «Інтелект України» та у дітей гімназійного класу на кінець року зросли. Необхідно зазначити, що підвищення рівня самооцінки сприяло формуванню в учнів упевненості в собі, самокритичності, наполегливості тощо. Ми вважаємо, що це є свідченням ефективного проведення психопрофілактичних заходів.

Зазначимо, що при аналізі системи взаємодії структури самооцінки першокласників, ми бачимо, що у дітей, які навчаються за програмою «Інтелект України», ця система є цілісною, водночас у дітей які навчаються за гімназійною програмою, самооцінка ґрунтується лише на взаємодії полюсів «Я» та «Мама» (див. рис. 3).

Рис. 3. Система взаємодії структури самооцінки першокласників

Для визначення одного з основних чинників адаптації мотивації ми обрали методичку «Анкета для визначення шкільної мотивації учнів початкових класів» (Н. Г. Лусканової).

Проаналізувавши отримані результати, ми побачили, що низький рівень шкільної мотивації мають досліджувані гімназійного класу – 6,9% учнів, у класах «Інтелект України» таких учнів не було виявлено. Зазначимо, що такі школярі відвідують школу неохоче, на уроках часто займаються сторонніми справами. Перебувають у стані нестійкої адаптації в школі. Зовнішня мотивація була виявлена в класах «Інтелект України» – у 6,7% учнів, а гімназійному класі – у 13,8% учнів. У цих дітей позитивне ставлення до школи, але школа залучає більш її позанавчальними сторонами. Ми з'ясували, що середній рівень шкільної мотивації мають досліджувані гімназійного класу – 41,4% учнів, а в класах «Інтелект України» – 46,7% учнів. Подібні показники мають учні, що успішно справляються з учбовою діяльністю. Для них характерна наявність високих пізнавальних мотивів, прагнення успішно виконувати запропоновані школою вимоги. А високий рівень шкільної мотивації мають досліджувані в класах «Інтелект України» – 46,7% учнів, в гімназійному класі – 37,9% учнів. Зазначимо, що такі діти відрізняються наявністю високих пізнавальних мотивів, прагненням найбільш успішно виконувати всі запропоновані школою вимоги. Вони сумлінні та відповідальні, сильно переживають, якщо одержують незадовільні оцінки.

Протягом року ми простежили зростання високого рівня шкільної мотивації в обох групах, але в групі учнів, що навчаються за програмою «Інтелект України», результати значно кращі. Також ми дійшли висновку, що в певній групі молодших школярів яскраво виражена висока шкільна мотивація. При цьому високий рівень прояву цих якостей взаємозалежний із високим рівнем самооцінки учнів. З'ясувалося, що у більшості учнів, які мають високу шкільну мотивацію, збільшується можливість благосприятливої психологічної адаптації.

Узагальнення отриманих даних дозволило підсумувати: впровадження науково-педагогічного проєкту «Інтелект України» сприяло підвищенню рівня готовності дітей до школи; розвитку навичок самоконтролю та самовиховання; високому рівню благополуччя взаємин у дітей; підвищенню рівня самооцінки та мотивації досягнення й учіння. Під час роботи у дітей збагачувався словниковий запас, набувалися комунікативні здібності, формувалося позитивне емоційне ставлення до занять. Зазначимо, що проведена робота сприяла збільшенню кількості дітей, які мають високий рівень готовності до школи та зменшенню дезадаптованих дітей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми психологічної адаптації академічно здібних дітей в умовах меритократичної освіти.

Література:

1. Бех І. Д. Психологічний супровід особистісно зорієнтованого виховання / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2004. – № 3. – С. 3–6.
2. Вікова та педагогічна психологія: навч. пос. / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднічук та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.
3. Докшина Н., Кошель С. Робота з обдарованими та здібними дітьми // Психологічний супровід школярів / Упоряд. Т. Гончаренко. – К. : Редакція загальнопедагогічних газет, 2005. – С. 125–127.
4. Дубровина И. В. Практическая психология образования / И. В. Дубровина. – М. : ТЦ «Сфера», 2000. – 432 с.
5. Заваденко Н. Н., Петрухин А. С., Успенская Т. Ю. Клинико-психологическое исследование школьной дезадаптации: её основные причины и подходы к диагностике / Н. Н. Заваденко, А. С. Петрухин, Т. Ю. Успенская // Неврологический журнал. – 1998. – № 6. – С. 13–17.
6. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учеб. пос.] / Д. Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ, 2008. – 672 с.
7. <http://bugabooks.com/book/132-metody-issledovaniy-v-psixologii/17-sociometriya.html>.